

УДК 372.461:81'233

НАТАЛЯ БОРОДІНА

м. Миколаїв

bgdg374@gmail.com

ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ ЗАСОБАМИ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вивчення морфології є основою формування мовної особистості учнів на уроках української мови, оскільки усвідомлення й засвоєння морфологічних норм забезпечує формування мовних, мовленнєвих та комунікативних умінь і навичок, розвиток духовних, естетичних та інтелектуальних якостей учнів. Виходячи з того, що мовна особистість – це особистість, що виявляє високий рівень культури спілкування, автор визначає методичні умови технологізації розвитку мовної особистості учнів основної школи засобами морфологічного матеріалу. Зокрема, особлива роль у статті відводиться комунікативно-діяльнісному, особистісно орієнтованому, проблемному та текстовому підходам, дослідницькій діяльності на уроках морфології української мови, серед основних засобів стимулювання якої виділено формулювання проблемних питань, розв'язання проблемних ситуацій, лінгвістичний експеримент, застосування лінгвістичних ігор з елементами дослідження тощо.

Ключові слова: технологізація, мовна особистість, морфологія, проблемне навчання, морфологічні вміння та навички, морфологічні вправи, дослідницька діяльність, лінгвістичний експеримент, лінгвістична гра.

Концепції мовної освіти в Україні, чинні Державний стандарт та програми шкільної мовної освіти орієнтують сучасного вчителя-словесника на пріоритетність формування національно свідомої та духовно багатой мовної особистості учня. Цей процес триває протягом засвоєння всього курсу української мови, однак першорядну роль у розвитку комунікативних умінь і навичок як таких, що є основою володіння кожним із чотирьох видів мовленнєвої діяльності, відіграє граматики, зокрема морфологія.

Загальноновизнано, що вивчення морфології сприяє формуванню мовних, мовленнєвих та комунікативних умінь і навичок учнів, знайомить школярів із морфологічними нормами сучасної української літературної мови, вчить їх правильно утворювати та вживати слова різних частин мови та їх форми, активізує навички словотворення. Крім того, засвоєння морфологічних понять та явищ розвиває духовні, естетичні та інтелектуальні якості учнів.

Методичні особливості навчання учнів частин мови неодноразово привертала увагу лінгводидактів та вчителів-словесників. Зокрема, теоретичні засади навчання морфології розроблені в роботах О. Біляєва, Н. Грипас, В. Мельничайка, М. Плющ та ін.; особливості проблемного навчання морфології порушу-

вав М. Шкільник; нестандартні підходи до вивчення морфології в школах нового типу розробляють сьогодні О. Горошкіна, В. Горяний, С. Караман, М. Пентиліук та ін.

Проблема формування мовної особистості учня в лінгводидактиці теж не нова й порушувалася в дослідженнях О. Біляєва, М. Вашуленка, О. Горошкіної, С. Карамана, М. Пентиліук, В. Сухомлинського та ін. вчених. Однак наразі вона потребує сучасної інтерпретації у зв'язку з необхідністю запровадження технологізованого підходу до навчання мови в школі, що, у свою чергу, вимагає переосмислення методів, прийомів, засобів і підходів до вивчення морфологічних явищ у проекції формування мовної особистості школярів.

Метою цієї розвідки є визначити методичні особливості технологізації процесу навчання морфології української мови та розкрити її роль у формуванні мовної особистості учнів, змодельовати основні складові технології комунікативно орієнтованого вивчення морфології в школі.

У науковій літературі зустрічаємо різні підходи до визначення поняття «мовна особистість»: за О. Селівановою, «мовна особистість – іменна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у процесах продукування, сприйняття,

розуміння й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також при комунікативній взаємодії» [7, 445]; за Ю. Карауловим, «мовна особистість – це та наскрізна ідея, котра, як показує досвід її аналізу й опису, пронизує всі аспекти вивчення мови й одночасно ламає межі між дисциплінами, що вивчають людину, оскільки не можна вивчати людину поза її мовою» [5, 58]. У своєму дослідженні виходимо з поглядів М. Пентилюк і погоджуємося з дослідницею, що мовна особистість – це «людина, що володіє виражальними багатствами мови, продукує її в різних життєвих ситуаціях і шанує її, дбає про її збереження й розвиток, відтак учень упродовж навчання в школі повинен стати такою особистістю» [5, 59]. Відповідно без глибокого знання морфологічних понять і явищ та сформованих на їх основі морфологічних умінь неможливим буде сформувати високорозвинену мовну особистість учня.

Погоджуємося також із думкою М. Пентилюк про те, що технологія навчання української мови визначає мікроструктуру уроку, моделює процес навчання [5, 121]. Ураховуючи це, технологізація вивчення морфології в школі дає можливість організувати навчання комплексно, системно й передбачає визначення результату та цілей навчання, ретельний добір і структурування змісту морфологічного матеріалу, визначення його змісту та місця в шкільному курсі української мови; з'ясування можливостей реалізації міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків морфологічних тем; визначення оптимальних, найбільш ефективних підходів, форм, методів, прийомів і засобів їх засвоєння, здійснення прогнозування можливих труднощів учнів у засвоєнні морфологічних понять та визначення шляхів їх подолання.

Основними завданнями навчання морфології української мови є «забезпечити засвоєння учнями знань про істотні ознаки частин мови і вироблення вмій і навичок їх розпізнавати, визначати морфологічні ознаки форми слова, правильно і стилістично доцільно вживати слова різних частин мови, будувати з них тексти різних стилів і типів мовлення» [6, 75].

Ефективна реалізація окреслених завдань базується на застосуванні сучасних підхо-

дів до мовної освіти. Зокрема, особливу роль відводимо комунікативно-діяльнісному, особистісно орієнтованому, проблемному та текстовому підходам.

Комунікативно-діяльнісний підхід забезпечує формування та розвиток умінь учнів уживати різні частини мови в кожному з видів мовленнєвої діяльності – аудіюванні, говорінні, читанні та письмі. Причому, чинна шкільна програма чітко орієнтує вчителя-словесника на роль слів різних частин мови та умінь утворювати їх форми в побудові власних висловлювань, сприймання та відтворення готових текстів, здійснення редагування мовлення [8].

Особистісно орієнтований підхід є потужним засобом реалізації творчого та інтелектуального потенціалу кожного учня як суб'єкта навчального процесу з урахуванням його здібностей, особистісних запитів, інтересів та прагнень. Крім того, цей підхід є надзвичайно важливим на етапі корекції навчальних досягнень учнів, оскільки саме він створює можливості для виявлення труднощів учнів та їх подолання.

Основною проблемного підходу до навчання мови є створення проблемних ситуацій, що мають приховану суперечність. Згідно з М. Шкільником, способи створення проблемних ситуацій на уроках морфології можуть бути різними: під час проблемної розповіді вчителя, роботи з таблицею, виконання нестереотипних завдань, постановки проблемного питання, спостереження над мовою тощо.

Формування та розвиток комунікативних умінь і навичок учнів є неможливим без роботи над текстом, що обґрунтовує необхідність застосування текстоцентричного підходу до навчання морфологічних явищ. Текст є тією мовною одиницею, що ілюструє можливості морфологічних явищ у їх взаємодії, забезпечує розвиток умінь їх зіставляти, аналізувати, групувати та узагальнювати. За цього підходу вивчення морфології здійснюється на основі тексту, а значить у єдності змісту та форми. Це дозволяє здійснити перехід від формування певною мірою підготовчих мовних та мовленнєвих умінь і навичок учнів (саме до них відносимо такі морфологічні вміння як уміння знаходити слова різних

частин мови, визначати їх морфологічні ознаки тощо) до розвитку комунікативних умінь та навичок школярів, що становлять уміння вищого порядку і безпосередньо застосовуються учнями у процесі мовленнєвої діяльності.

Результат навчання морфології в школі – це цілий комплекс морфологічних умінь і навичок. Чинна шкільна програма визначає державні вимоги до рівня підготовки учнів з морфології, зокрема учні 6–7 класів повинні оволодіти такими морфологічними вміннями й навичками: розпізнавати частини мови; визначати постійні й непостійні ознаки частин мови; визначати синтаксичну роль слів; правильно утворювати частини мови відповідно до відомих способів словотвору; правильно утворювати форми слів різних частин мови відповідно до граматичних норм; правильно і стилістично доцільно використовувати в мовленні граматичні форми слів з урахуванням їх функціонального призначення; виконувати морфологічний розбір слова; правильно писати слова різних частин мови з вивченими орфограмами.

Морфологічні теми у шкільному курсі мови є одними із найбільш складних для учнів, оскільки більшість граматичних понять є абстрактними, не мають визначення в шкільних підручниках (наприклад, поняття рід, число, відмінок тощо). Тому технологізований підхід до вивчення частин мови в школі потребує методично продуманої роботи над попередженням та виправленням типових помилок учнів у роботі з морфологічним матеріалом. Зокрема, до основних труднощів учнів на уроках морфології української мови відносимо такі: сплутування граматичних понять (*частина мови* і *член речення*, *прийменник* та *прислівник* тощо); розмежування самостійних і службових частин мови, омонімічних частин мови та їх форм: *коло вікна – велике коло*, *побачив нагорі – на горі росте дерево*, *озеро глибше – пірнути глибше* і под.; визначення частиномовної приналежності слова у зв'язку з переходом однієї частини мови в іншу: *черговий учень – прийшов черговий*, *виконане завдання – виконане вчора завдання*; визначення частиномовної приналежності спільнокореневих слів, особливо частин мови з нетиповою для них семантикою: *блакить*,

зелень, *чорнота*; *біг*, *рух*, *під'їом*; *одиниця*, *п'ятірка*, *двійка*; *зеленіти*, *червоніти*, *ширитися*; розрізнення зовні схожих форм у межах однієї частини мови: *дерево росте – посадити дерево*, *надіслати батькові – на батькові*.

До найбільш ефективних шляхів подолання зазначених труднощів відносимо вивчення морфології на синтаксичній основі, що тісно пов'язане з вивченням частин мови на основі тексту. На ролі цього принципу наголошували вітчизняні вчені Т. Окунович, М. Пентиліук, М. Плющ та ін. Вивчення морфологічних явищ на основі тексту полегшує засвоєння учнями ролі кожної із частин мови у здійсненні мовленнєвої діяльності, полегшує розрізнення омонімічних частин мови та їх форм, попереджає помилки учнів у визначенні морфологічних ознак слів іншомовного походження, допомагає їм більш точно визначити синтаксичну роль слова тощо.

На уроці української мови необхідно забезпечувати таку організацію діяльності школярів, яка дає можливість учням концентруватися не тільки на сприйнятті морфологічних одиниць, категорій і явищ, усвідомленні, розумінні їх, логічному аналізі й міркуваннях, але й буде поєднуватися з самопізнанням і рефлексією, усвідомленням цілей та мотивів власної пізнавальної діяльності. Вважаємо, що продуктивною навчальною діяльністю учнів, яка містить нові елементи (логічне й інтуїтивне передбачення, висування й перевірку гіпотез, вибір та оцінку варіантів тощо) та сприяє повноцінному розвитку мовної особистості на заняттях з морфології, є дослідницька діяльність. До основних засобів стимулювання дослідницької активності на уроці вивчення морфології української мови відносимо такі: формулювання проблемних питань, розв'язання проблемних ситуацій, застосування лінгвістичних ігор з елементами дослідження тощо. Так, наприклад, вивчаючи тему «Рід іменників», доречно пропонувати учням проблемні питання (Якого роду іменник *Дмитренко*? До одного роду належать іменники *Токіо*, *Чилі*, *Хокайдо*?), дослідницькі завдання (Дослідити, чи від усіх іменників чоловічого роду – назв людей за родом діяльності можна утворити іменники жіночого роду: *режисер*, *учитель*, *учень*, *поет*,

директор, спортсмен, артист, психолог, гімнаст, мер), лінгвістичні ігри дослідницького характеру, як-от: Які іменники в поданих рядках слів є «зайвими»? Обґрунтувати свій вибір: 1. Кухар. Бібліотекар. Шульга. Балерина. 2. Чернівці. Херсон. Суми. Черкаси. 3. Леді. Мадам. Маестро. Фрау. Запропоновані зразки завдань сприяють дослідницькій активності учнів, активізують їхнє мислення.

Разом із граматичними спостереженнями, граматичними задачами, проблемними завданнями тощо одним із найбільш дієвих та ефективних методів у процесі навчання морфології є лінгвістичний експеримент. Він є найвищим щаблем мовного аналізу й вимагає від учнів різнобічного та глибокого знання мови в усіх її деталях, у взаємодії всіх одиниць. Це передусім пов'язано з тим, що мовні категорії граматичного рівня можуть стати доступними для розуміння учнями тільки за умови, якщо аналітично виокремлювати їх із відповідних мовних одиниць, на матеріалі яких можна чітко визначити їх функції і взаємодію.

Під лінгвістичним експериментом розуміємо мисленнєвий прийом відтворення предмета пізнання, яким у процесі вивчення морфології української мови виступають морфологічні одиниці (частини мови), граматичні категорії (рід, число, відмінок, час, спосіб тощо), морфологічні норми. Цей прийом ґрунтується на таких логічних операціях, як зіставлення й порівняння, що лежать в основі перетворення (заміни) певної форми слова на іншу, одного слова на інше тощо. Наприклад, в основній школі під час вивчення дієслова та його особливих форм можна запропонувати учням таке завдання:

Від дієслів першої групи утворити активні дієприкметники теперішнього часу, другої групи – активні дієприкметники минулого часу, третьої – пасивні дієприкметники. Пояснити їх творення. Виділити суфікси. 1. Чарувати, тонутти, колотти, завмирати. 2. Звинути, задубіти, дозріти, осиротіти. 3. Виконувати, розв'язати, опрацювати, загартувати.

Під час вивчення прислівника в основній школі доречним є виконання такого завдання:

Скласти пари речень так, щоб слова *глибше, сухіше, легше* виступали: а) прикметниками; б) прислівниками.

Запропоновані зразки лінгвістичного експерименту спонукають учнів до активної роботи, у процесі якої вони не одержують готову інформацію, а повинні самостійно або під керівництвом учителя знайти правильне розв'язання завдання.

Технологізований підхід до навчання морфології в школі є комплексним і вимагає від учителя-словесника вміння моделювати навчальний процес, продумано визначаючи зміст і форму кожного з його етапів. На розвиток мовної особистості, людини з високою культурою спілкування, впливає багато факторів: від дидактичного матеріалу та способу його подання на уроці до власне особистості вчителя-словесника. На уроках вивчення частин мови у школі для повноцінного формування мовної особистості важливим є активне застосування дослідницьких та проблемних методів навчання, лінгвістичного експерименту, що розвивають творчу самостійність учнів, активізують їхню пізнавальну діяльність, сприяють усвідомленому засвоєнню морфологічних знань, формуванню міцних умінь на рівні творчого застосування теоретичного матеріалу.

Знання морфології – невід'ємна складова комунікативної діяльності учнів, процесу формування мовної особистості. Під час опрацювання морфології в школі важливу роль відіграє врахування сучасних підходів до навчання, оптимальний відбір методів, прийомів і засобів, серед яких перевагу слід надавати таким специфічним видам роботи, як морфологічний аналіз, граматична заміна, утворення морфологічних форм тощо. Урахування синтаксичних зв'язків слів та їх форм створює умови для проведення різноманітних вправ, спрямованих не тільки на закріплення теоретичних відомостей, а й на вдосконалення навичок зв'язного мовлення та підвищення рівня мовної культури учнів.

Список використаних джерел

1. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. — 2001. — № 1. — С. 64—72.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1987. — 262 с.
3. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. І. Пентиліук. — К. : Ленвіт, 2009. — 400 с.

4. Пентиліук М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей / М. І. Пентиліук. — К. : Ленвіт, 2011. — 256 с.
5. Пентиліук М., Окуневич Т. Методика навчання української мови у таблицях і схемах : навчальний посібник. — К. : Ленвіт, 2006. — 134 с.
6. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2011. — 844 с.
7. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (5–9 класи) : Програма [Електронний ресурс] / Укладачі : Г. Т. Шелехова, М. І. Пентиліук, В. І. Новосолова. — Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>.

NATALIA BORODINA

Mykolayiv

TECHNOLOGISATION OF THE LINGUISTIC PERSONALITY'S DEVELOPMENT BY MEANS OF UKRAINIAN MORPHOLOGY

The study of morphology is important in the system of work on the formation and development of the linguistic personality of pupils at lessons of the Ukrainian language as well as the awareness and uptake of morphological standards ensures the formation of language, speech and communication skills, development of spiritual, aesthetic and intellectual qualities of students. Based on the fact that the language person is a person who speaks freely and easily on different issues, shows a high level of speech culture, cares about the quality of the speech and its improvement, the author takes recommendations on the development of the language personality of pupils of the basic school facilities morphological educational material. In particular, a special role is given in the article of research activity of students, among the main means to promote the formulation which highlighted problematic issues, problem solving, linguistic experiment, the use of language games with study elements.

Key words: linguistic personality, technologisation, morphology, problem study, research activities, linguistic experiment, game technique.

НАТАЛЬЯ БОРОДИНА

г. Николаев

ТЕХНОЛОГИЗАЦИЯ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ МОРФОЛОГИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Изучение морфологии способствует формированию и развитию языковой личности учащихся на уроках украинского языка, так как обеспечивает формирование языковых, речевых и коммуникативных умений и навыков, развитие духовных, эстетических и интеллектуальных качеств школьников. Исходя из того, что языковая личность – это человек, который проявляет высокий уровень культуры речи, автор подает методические рекомендации по развитию языковой личности учащихся основной школы средствами морфологического учебного материала. Особая роль в статье отводится исследовательской деятельности учащихся, среди основных средств стимулирования которой выделено формулирование проблемных вопросов, решение проблемных ситуаций, лингвистический эксперимент, использование лингвистических игр с элементами исследования.

Ключевые слова: технологизация, языковая личность, морфология, проблемное обучение, исследовательская деятельность, лингвистический эксперимент, учебная игра.

Стаття надійшла до редколегії 04.12.2016